

и редицата предговори от наши и чужди автори към неговите произведения. Такива предговори пишат Л. Стоянов, Н. Райнов, Ас. Златаров, О. Величкова, Д. С. Мережковски, Ю. Айхенвалд, В. Савоткин и др.²⁹ Това, което е характерно за повечето от тези предговори, е, че се отнасят предимно до даденото произведение, към което са напечатани. Колкото и да не сме съгласни с постановките в тях, не може да не признаем, че те носят информация на читателя, заставят го да се замисли върху сложното и противоречиво творчество на Достоевски, да надникне по-надълбоко в неговия творчески свят. Не бихме сгрешили, ако кажем, че те стигат по-често до масовия читател, отколкото литературнокритичните статии в списанията. И в този смисъл имат не по-малко значение от тях за формиране на общественото мнение и вкус към творчеството на Достоевски.

Книги за Достоевски у нас започват да се издават едва след 20-те години, когато интересът към личността и творчеството на писателя неимоверно много нараства. Тогава излизат книгите на Г. В. Флоровски — „Достоевски и Европа“, на В. Розанов — „Легенда за великия инквизитор на Достоевски“, на Л. Гросман — „Достоевски и Европа“ и „Пътят на Достоевски“, на Серж Перски — „Достоевски. Живот и творчество“, на Ст. Цвайг — „Трима майстори“, на Христо Въргов — „Пророк и тайновидец“, на Григорий Петров — „Пророк на болшеvizма“³⁰. Както се вижда, това са книги предимно от руски и западни автори, някои от които световно известни специалисти по Достоевски, като В. Розанов, Л. Гросман и Ст. Цвайг. Те дават на българския читател още по-цялостна и разширена представа за жизнения и творческия път на Достоевски, за неговия идейно-образен и художествен свят, отколкото публикуваните преди това статии и предговори. Разбира се, че някои от техните постановки са отдавна отхвърлени от марксистическото литературознание като тази, която обявява Достоевски за „пророк и тайновидец“, за стратег на човешкото и духовното развитие. Веднага прави впечатление, че две от книгите — на Г. В. Флоровски и на Л. Гросман третираат една и съща тема — даже в заглавието се покриват — „Достоевски и Европа“. Това е нещо необичайно — за един чужд автор да излезат в разстояние на 4—5 години две тематично еднакви книги — колкото и авторът да е голям и темата важна! Но това не е случайно — то е извикано от времето, от епохата! През 20-те години — време на големи разочарования и надежди — проблемът Русия и Европа е бил един от най-актуалните за нашето общество. От една страна, се възправя Съветска Русия — държава на ново безкласово общество, а, от друга страна — капиталистическа Европа. Сложният възел от противоречия често е допирал до още по-сложните и противоречиви възгледи на Достоевски за „месианската“ роля на Русия, когато се е заговорило за неговото творчество...

По такъв начин в периода до 9. IX. 1944 г. Достоевски в основни линии е представен на българския читател. Последният разполага с една сравнително пълна информация за неговия живот и творчество, но в повечето случаи методологически неправилна. След социалистическата революция предстоеше пълна преоценка на литературното наследство на писателя върху съвременна методологическа основа. Предстояха нови издания, нови статии и книги за него. Интересът постоянно нарастваше и налагаше по-задълбочено и по-специално внимание към автора на „Братя Карамазови“. Успя ли нашата нова социалистическа

²⁹ „Бедни хора“, 1919, с предговор от О. Величкова; „Престъпление и наказание“, 1919, с предговор от Ю. Айхенвалд; „Бедни хора“, 1928, с предговор от В. Савоткин, и др.

³⁰ Георги В. Флоровски. Достоевски и Европа. С., 1922; В. Розанов. Легенда за великия инквизитор на Достоевски. С., 1927; Леонид Гросман. Достоевски и Европа. С., 1927; Серж Перски. Достоевски. Живот и творчество. С., 1927; Ст. Цвайг. Трима майстори. С.; Христо В. Въргов. Пророк и тайновидец. С., 1926; Григорий Петров. Пророк на болшеvizма. С., 1927.

литературна наука да отговори на тези задачи? Успя ли да се издигне на висотата, която налагаше Достоевски? Или само преповтори вече казани истини в родината му и извън нея?

След 9. IX. 1944 г. пред българската литературна наука, в това число и пред младата българска русистика, стоеше сложният въпрос — какво да се „вземе“ от Достоевски? Напластените през годините погрешни и твърде тенденциозни постановки пречеа, пречеа и култовският период, който не позволяваше да се навлезе в сложния идеен и творчески лабиринт на Достоевски. В продължение на около 15—20 години Достоевски оставаше в сянка, премълчаваше се неговото творческо дело и младежта сравнително малко го познаваше. Той все още беше „опасен“ писател — като че ли постановките на марксистеската ни сектантска критика едва сега можеа да се реализират! А за тяхното преодоляване трябваха много сили и смелост — необходим беше и нов полъх от страна на великата му родина! И той не закъсна да дойде — след XX конгрес на КПСС и след Априлския пленум на БКП у нас. Ако при чествуването на 75-годишнината от смъртта на Достоевски през 1956 г. все още се прилагаха старите схеми към Достоевски, то при чествуването на 150-годишнината от неговото рождение през 1971 г. вече имаме един видим стремеж за преоценка на творчеството му. Този стремеж може да се открие в статиите на П. Тонков, Ив. Пауновски, Г. Германов, Ив. Цветков и др. Трябва да отбележим, че до средата на 50-те години за Достоевски у нас почти нищо не е писано, но затова пък от 1956 до 1976 г., т. е. в един срок от двадесет години, излизат повече от 20 статии от наши и около три-четири от съветски учени. Веднага бие на очи огромното количество публикации от наши автори, нещо, което не може да се каже за преддеветосептемврийските периоди, т. е. по времето на буржоазна България. До голяма степен се изменя и тематичният кръг на отпечатаните материали. Може би като изключим темите за моралния кодекс и за Освобождението на България, които са разработвани и преди социалистическата революция у нас, другите теми носят нещо ново в себе си. В същност всички те биха могли да се групират в няколко тематични кръга: за България и българите — на Г. Константинов, Ем. Георгиев, Г. Германов и Д. К. Бошнаков; за отделни проблеми и герои — на Л. Стоянов, Ив. Пауновски, П. Тонков, Цв. Стоянов, К. Еленков и П. Филкова (а също и на съветските учени Г. Поспелов, Д. Благой, Б. Бурсов и др); в сравнителен план — на Ст. Каролев, Кл. Вълкова и др.³¹

³¹ Г. Константинов. Ф. М. Достоевски и Освобождението на България. — В: Нашите учители. С., 1959; Ем. Георгиев. Български образи в славянските литератури. С., 1969; Г. Германов, Ф. М. Достоевски и българите. — В: Окърваено навечерие (България и българите в руската литература), Варна, 1976; Димитър К. Бошнаков. Достоевски и България. — Пламък, 1971, кн. 21, с. 15—15; Л. Стоянов. Творчеството на Достоевски като морален проблем. — В: Литературни очерци за български и руски писатели. С., 1968; Иван Пауновски. Тримата титулярни съветници („Двойник“ на Достоевски). — Литературна мисъл, 1966, кн. 6, с. 28—49; Иван Пауновски. Ф. М. Достоевски. — Родна реч, 1968, кн. 7, с. 35—40; Иван Пауновски. Положително прекрасният човек на Достоевски. По повод новото издание на романа „Идиот“. Бележки на преводача. — Литературна мисъл, 1971, кн. 5, с. 26—37; Петър Тонков. Велик художник и мислител (Съвременни проблеми на мирогледа, личността и творчеството му). — Литературна мисъл, 1971, кн. 5, с. 3—25; Цв. Стоянов. Геният и неговият наставник. — Септември, 1971, кн. 11, с. 92—162; кн. 12, с. 110—171; К. Еленков. Художник на достоверния парадокс. — Пламък, 1971, кн. 21, с. 11—14; Пенка Филкова. Големият художник на словото Достоевски. — Език и литература, 1973, кн. 3, с. 53—67; Г. Поспелов. Гениален руски писател. — Пламък, 1971, кн. 21, с. 4—10; Д. Благой. Към въпроса за реализма на Ф. М. Достоевски (Достоевски и Пушкин). — Език и литература, 1971, кн. 6, с. 4—19; Б. Бурсов. Юноша — роман за възпитанието. — Родна реч, 1972, кн. 8, с. 53—57; кн. 9, с. 51—59; Ст. Каролев. Изображение — изследване. — Пламък, 1966, кн. 3, с. 86—101, и др.

Може да се счита, че темата за България и българите в публицистиката и художественото творчество на Достоевски поне за настоящия етап на достоевско-ведението е разработена от нашата наука. След излизането на книгата на Г. Германов „Окръжавено навечерие (България и българите в руската литература)“ през 1976 г. не би могло да се прибави нещо ново.

Върху отделни проблеми от творчеството на Достоевски през 60-те и 70-те години публикуват статии редица наши писатели, литературоведи и езиковеди. Някои от тях се отличават с траен и задълбочен интерес към творчеството на Достоевски, каквито са Л. Стоянов, Ив. Пауновски и П. Тонков. Особено последните двама, както и Ив. Цветков, допринесоха твърде много за един нов прочит и възприемане на Достоевски у нас. Интересното е това, че и тримата са изявиени литературни критици с подчертано чувство за художественост. Те подхождат към Достоевски не толкова като литературни историци, колкото като литературни критици с определено лично отношение към неговото творчество.

Ако има обаче статия в нашия литературен печат в по-ново време, която да си поставя за цел цялостна преоценка на отношението ни към Достоевски — то безспорно тази статия е на Петър Тонков. Тя е озаглавена „Велик художник и мислител (съвременни проблеми на мирогледа, личността и творчеството му)“ и е отпечатана през 1971 г. в сп. „Литературна мисъл“. Написана смело, тя е изградена върху една цялостна и при това нова концепция за Достоевски като творец и мислител. Разбира се, че не всичко в нея може да се приеме, много от поставените проблеми са дискусийни — но важното е, че са поставени, и то правилно, без стремеж да се прескачат или заобикалят, както обикновено става в науката за Достоевски. Авторът на статията си дава сметка за сложността на творческото наследство на Достоевски. Неслучайно той счита, че спорът „за“ и „против“ Достоевски дълго ще съществува: „И още дълго — пише Тонков — това във висша степен идеологическо и авторитетно творчество ще бъде разпъвано на кръст, прекроявано и схематизирано с оглед търсенето на трайна аргументация, на преходни идеи, школи и направления.“ Той критикува спекулациите на реакционната наука в лицето на Мережковски, Шестов, Бердяев, Розанов, Василек и др. да пригледат Достоевски единствено към християнските догми и религия, да го сведат до „добър християнин“, „ясновидец на духа“, „баша на модернизма“, предходник на нищенството, индивидуализма и модернизма. П. Тонков счита, че много от съвременните големи съветски учени като Долинин, Бахтин, Чирков, Кирпотин, Бурсов, Фридлендер, Гросман, Зунделович, Шкловски са допринесли за „реабилитацията“ на „великия хуманист и реалист“; „Достоевски е с нас!“ — такъв стана основният патос на съвременните съветски изследвания. Това нашият литературовед го свързва с разобличаването на култа към личността, защото творчеството на Достоевски е било при култа „неудобно“ със „страстната си защита на човешката личност“ и с „могъщата си антиавторитарност“. Веднага трябва да кажем, че тук Тонков много е пресилил — едва ли само това е причината?! Причината трябва да се търси и в религиозните възгледи на писателя, а също и в клеветите, които той е отправял към революционното движение. Тонков изказва несъгласие — противно на един Цв. Стоянов³² — да се свързва името на Достоевски с такива реакционери и „религиозни проповедници“ като К. Леонтиев, Победоносцев и Катков. Той отхвърля деленето на творчеството на писателя на две — преди „прелома“ и след него, без да е достатъчно аргументиран. Инак Тонков е напълно прав, когато пише, че Достоевски не може да отговаря за „човеконенавистническите идеи“ на своите герои, за техните постъпки, „падения и изстъпления“. За подобна неправилна постановка е допринесла и демократичната и прогресивна критика в миналото — Ткачев, Ми-

³² Цв. Стоянов. Геният и неговият наставник. С., 1978.

Михайловски и др., която провъзгласи писателя за „жесток талант“, за „мъчител“ и т. н. Други според него слыха гласа на автора с гласовете на някои от героите му — княз Мишкин, Зосима и др., за да го разобличат. И все пак не може да се отрече, че това са герои, които стоят най-близко до неговото сърце!

Особено голямо внимание заслужава мисълта на Тонков за „идеологическата реабилитация“ на Достоевски. „Но докато „естетическата“ реабилитация на Достоевски лесно си проби път — пише той, — не може да се каже същото по отношение на идеологическата му реабилитация. Много по-лесно е да се докаже, че Достоевски е гениален художник (дори поради простата очевидност), отколкото да се опровергае закостенялото схващане за реакционността на неговия мироглед. Така се стига до прословутото противоречие (по-точно противопоставяне) на метода и мирогледа, на художника и мислителя.“ Пример според Тонков на подобно „противопоставяне“ са книгите на Г. Фридлиндер и В. Ермилов за Достоевски. И това действително е така, но все пак въпросът е — трябва ли идейно да реабилитираме Достоевски? Защо да не видим в неговите възгледи противоречивите концепции за света и човека, които по свой начин се отразяват и върху неговия метод, вместо да реабилитираме идеите му като цяло, които в повечето случаи са против нас.

Правилно Тонков отбелязва, че след излизането на книгата на М. Бахтин „Проблеми на поетиката на Достоевски“, която представлява един „нов прочит“ на Достоевски, нашите представи за него се „преобърнаха“, осъзна се „единството“ на твореца и мислителя в неговото творчество. Тонков изцяло споделя мнението на Бахтин, че Достоевски създава „ново художествено мислене“, „нов тип литература“, „принципно ново отношение към човека и изкуството“, че всеки от героите му е носител на собствена гледна точка, която се различава от тази на автора, че за Достоевски „последната истина е в диалога на гледните точки“. Изобщо Тонков отделя много място в статията си на книгата на Бахтин и на постановките в нея — той е може би първият у нас, който така задълбочено се стреми да навлезе в тях. Тонков с право отхвърля твърдението на някои учени, че книгата на Бахтин носи „формалистичен“ характер, но намира като нейна „основна слабост“ недооценяването на Достоевски-мислителя в разделянето на мислителя от художника. „Достоевски мислителят, Достоевски философът, Достоевски социологът и политикът почти отсъства от концепцията на Бахтин — пише той. — По този начин остава неясно защо именно Достоевски е създателът на полифоничния роман...“. Струва ми се, че Тонков съзнателно пресилва — на него не може да не му е ясно, че Бахтин се занимава не с идеите, а с поетиката на Достоевски — или по-точно казано, с идеите му дотолкова, доколкото имат отношение към неговата поетика. Поетиката на великия писател е в центъра на неговото внимание. Неговата задача наред с всичко друго е да покаже защо именно Достоевски е създателът на полифоничния роман — разбира се, не защото е „революционер“ или „реакционер“, а защото строи по особен начин своя роман!

Не е съгласен нашият литературовед и с крайното противопоставяне на Достоевски като „полифоничен“ писател на другите писатели! Той е склонен да види полифонизъм в творчеството на Шекспир, Лермонтов, Толстой, Шолохов и др. „Елементи“ на полифонизъм открива в романите на Д. Димов и Ем. Станев. Може би той е прав! В същност това е въпрос твърде спорен — той е извиквал възражения и преди П. Тонков. Важното е друго, че въпреки критичното отношение на нашия учен той не отрича, че книгата на Бахтин разкрива „нови хоризонти“ пред науката. И все пак според него тя „не е последната дума за Достоевски“! Тонков счита, че все още не е разкрито „диалектическото единство“ между „художника и мислителя“, между „публициста и реалиста“, между „човека и писателя“. Това в същност е и задачата, която той си поставя след основния критичен преглед, който прави на литературата за Достоевски. Неговото мнение

е, че „Достоевски е велик мислител в творчеството си като художник, но той е велик художник тъкмо поради висотата на философските и духовните си търсения“. Това като постановка звучи добре, но приложено именно към Достоевски, смущава! Неминуемо изниква въпросът — няма Луначарски и Горки са били толкова ограничени, че не са могли да оценят мислителя Достоевски?! Разбира се, че в неговото творчество са поставени големи общочовешки проблеми, но те невинаги са решени правилно. Може би противоречието на мислителя проектира гения на писателя, неговия полифонизъм, неговото новаторство на творец! Не може да не признаем обаче, че „комплексният подход“, който се стреми да прилага Тонков към творчеството на Достоевски, му помага да постигне ново решение на редица проблеми в него.

Така например не може да не се съгласим с постановката на нашия критик, че „Достоевски не е мислил човека нито само добър, нито само лош по природа“. Макар че тезата за вроденото зло и за страданието ни отвеждат към „лошата“ природа на човека. Нали точно поради това Толстой не иска да го дава за пример на поколенията! Горки също! Съвременният изследовател обаче не би могъл да се съгласи с постановката на Тонков, че „Достоевски никога не става служител на реакцията, нито защитник на революцията“. Неговият път бил „средният“ път! Всичко това е, разбира се, казано в защита на автора на „Бесове“, но не е вярно! Достоевски е служил не само на революцията, но и на реакцията — и това няма защо да се премълчава! Достатъчно е да се прочетат неговите нападки срещу революционното движение, за да се убедим, че при него няма „среден“ път — пък и това не е в природата на Достоевски, за да заема средно положение. Друг е въпросът, че „когато обвиняваме Достоевски в отказ от революционната борба, трябва да допълваме, че Достоевски отрича тази борба в един исторически момент . . .“ — както пише и П. Тонков. И все пак това не оневинява Достоевски! Затова да се иска „реабилитиране“ на романа „Бесове“ чрез един „по-исторически“ подход е пресилено — нали Достоевски отрича изобщо революцията, а дали тя ще е дело на нечаевци или други — това него не го интересува! Все пак по-важен е принципът! Клеветата остава! Но, повтарям, Тонков е прав, като иска „исторически“ да се подходи към отношението на Достоевски към революционното движение и социалните проблеми на неговата съвременност. Достоевски не бива да се откъсва от своята епоха!

Правилно Тонков смята, че „Достоевски влияе и ще влияе и на литературата на социалистическия реализъм,. . . Но би трябвало да се преценира — не с идеите си, а с поетиката си. Поне влиянието, което оказва на нашите писатели Д. Димов и Ем. Станев, категорично доказва това. А колкото до мисълта, че Достоевски е не само наш съвременник, но и на „бъдещите поколения“, че е мерило за голямото изкуство — това никой литературовед няма да отрече. Както не би отрекъл стремежа на Тонков към едно по-съременно разглеждане на творческото наследство на Достоевски, към една преоценка на остарелите вече постановки за него. Независимо от дискуссионния характер на статията на Тонков за Достоевски тя е измежду най-значителните публикации у нас. Тя прави чест на българското достоевсковедение и чертае бъдещите му насоки. Да се счита, че бъдещите поколения ще възприемат творчеството на Достоевски безрезервно, че то няма да извиква противоречиви оценки у тях — значи да се лъжем. Навярно всяка епоха ще го прочита по своему и ще го осмисля по своему!

Колкото до влиянието на Достоевски върху българската литература — то като проблем се поставя от нашата литературна наука едва към средата на 60-те години. Заслугата за това принадлежи на известния ни учен Ст. Каролев, който в статията си „Изображение — изследване“, отпечатана през 1966 г. в сп. „Пламък“, пръв поставя въпроса за влиянието на Достоевски върху Ем. Станев.³³

³³ Ст. Каролев. Изображение — изследване. — Пламък, 1966, кн. 3, с. 86—101.

По същото време този въпрос се поставя и от редица наши големи учени, като М. Николов, Т. Жечев и Г. Цанев.³⁴

Както отбелязахме, след 9. IX. 44 г. в нашия литературен печат преобладават статии за Достоевски от български автори. Затова пък по отношение на излезлите книги първенството принадлежи на съветските учени. Става дума за книгите на В. Ермилов — „Ф. М. Достоевски“, на Л. Гросман — „Ф. М. Достоевски“, на М. Бахтин — „Проблеми на поетиката на Достоевски“, на Ана Григориевна Достоевска — „Спомени“. Към тях трябва да се прибави и ерудитрано написаната книга на българския литературовед Цв. Стоянов — „Геният и неговият наставник“.³⁵ Това, което още от пръв поглед прави впечатление, то е, че тези книги са написани от най-големите съветски специалисти. В случая нашите издателства са проявили старание и са направили компетентен подбор. Разбира се, че не всички са еднакво значими и ценни — постановките на някои от тях, като тази на Ермилов, са остро критикувани дори от наши литературоведи. Но все пак те бележат развитието на науката за Достоевски, нейния възходящ път. Не може да не признаем, че нейното развитие по своему се отразява и върху българското литературознание може би повече, отколкото примерно науката за Толстой. Книгата на М. Бахтин за „поетиката“ на Достоевски раздвижи българските литературоведи, внесе живителна струя в техните изследвания, съдействува за преодоляване на грубо социологическия подход в техните анализи. От своя страна книгите на Гросман и Ана Достоевска разшириха и обогатиха представите на българския читател за Достоевски, направиха го по-близък и по-съвременен. С това те активно съдействаха за една преоценка, която предстоеше да бъде направена в началото на 70-те години и отчасти беше направена. В художественото наследство на писателя на преден план излязоха неговата поетика, големите му открития в областта на структурата на романа, на художествените средства. По нов начин се пристъпи и към идейната страна на литературното му наследство, където се даде приоритет на бунтарското начало, на хуманното отношение към човека. Всичко обаче взето като едно сложно и противоречиво отражение на живота, на социалната действителност.

Следователно след 9. IX. 1944 г. заедно с развитието на социалистическата ни наука се променя и отношението към Достоевски, в смисъл то става по-всеобхватно, по-съременно, по-литературно-естетическо. Може да се счита с положителност, че опростенческият и грубо социологическио трактуване на неговите идеи и творчество са останали в миналото. От 70-те години насам се наложи по-сложното разглеждане на литературното наследство на писателя.

И все пак какви изводи можем да направим при проследяване на близо столетния път на проникване, разпространение и утвърждаване на творчеството на Достоевски у нас? Това е един закономерен, макар и неравномерен процес, свързан с нашето общество и културно развитие. Макар и малко встрани от душевността на българина, героите на Достоевски са го вълнували и са извиквали определени размисли за човешката съдба, за социалната несправедливост, за вярата и безверието в човека и бога. Имало е в нашата история трагични епохи, каквато е била тази след Първата световна война, които са създавали психологическа нагласа у българина за подчертан интерес към творчеството на Достоевски. Неслучайно през 20-те години той е най-много преведеният писател у нас. Въпреки това Достоевски не успява да получи това голямо признание на творец,

³⁴ М и н к о Н и к о л о в. Проблеми и характери в „Иван Кондарев“ (в кн. Избрани произведения. Т. 2, с. 43); Т о н ч о Ж е ч е в. Съвременни образи и идеи. С., 1964, с. 24—28; Г. Ц а н е в. Литературната критика след Девети септември 1944 г. (в кн. По пътя на реализма. С., 1960, с. 252—253).

³⁵ Ц в. С т о я н о в. Геният и неговият наставник. С., 1978.

каквото получава Л. Толстой. Неговите преводачи, разпространители и почитатели се свеждат до един кръг от хора с по-особена душевна нагласа.

Интересът в миналото към творчеството на Достоевски познава, както видяхме, приливи и отливи. Истинското масово превеждане и издаване на автора на „Идиот“ започва след Априлския пленум. През 70-те години се извърши една преоценка на творческото наследство на писателя, в която участваха и някои наши литературоведи. Подходът към Достоевски стана по-съвременен — особено след излизането на книгата на Бахтин, — вниманието на изследвачите се насочи към поетиката на големия романист. Може без преувеличение да се каже, че постановките на Бахтин за Достоевски съдействаха неимоверно много за разширяване кръгозора на българската литературна наука и за осъвременяване на нейния подход.

Не може обаче да не отбележим и нещо друго — макар и Достоевски да не е бил така близък на българската душевност, все пак той оказва известно творческо влияние върху българската литература. Това влияние не върви по линията на неговото „пророчество“, на неговата идейност, а предимно по линията на неговата поетическа система, художествена структура и психологическо изграждане на образа. Писатели като А. Страшимиров, Г. Райчев, Д. Димов и Ем. Станев с дълбок интерес са чели Достоевски, разучавали са художественото му наследство, учили са се от него. Но това е въпрос, който излиза извън обсега на нашата тема.

ДОСТОЕВСКИ И НАШАТА ЛИТЕРАТУРНА ОБЩЕСТВЕННОСТ

Ангел Анчев

Достоевски е „труден“ писател. Вече сто години от неговата смърт, а още не е разгадан. Литературната наука продължава да бъде в разногласие по отношение на литературното му наследство. Спорни са не само неговите идеи, но и неговата естетическа система, а оттам и неговите традиции в съвременната литература. Вярно е, че той е всепризнат учител на много писатели — за това спор няма, — но в какво? Вярно е, че той е един от най-много четените романисти — това също никой не отрича — но защо? Доколко неговото влияние върху съвременния читател и писател е идейно и доколко естетическо — това също е въпрос? Навярно отговорът на тези въпроси за всяка националност и литература е различен. Той се обуславя от социалния строй, от духовната извисеност на народа и неговите творци, от тяхната душевна и психическа нагласа. Отношението към Достоевски, както ще видим, е твърде лабилно и подвижно, поне за нас българите — то познава приливи и отливи. И още нещо — интересът към Достоевски у нас не е бил и не е изолиран от общия интерес към неговото творчество и традиции в по-широките рамки на европейските литератури. Ние не сме изключение!

Изключението може би идва по линията на душевната нагласа на българина, която е била една постоянна бариера за възприемане на своеобразния творчески свят на Достоевски, населен с толкова аномалии, депресии и ужасни сцени. На него — това се налага асоциативно — повече му е допадал „езическият“ свят на Л. Толстой. Той е бил по-близо до неговата душевност, въображение и естетическа култура. Не болното и патологичното, а здравото и епичното го е привличало като естетическа категория. Достоевски му се е струвал странен и непонятен. И ако той се е интересувал от творчеството му, то е било по-скоро поради непознатия свят, който то му е разкривало, отколкото осъзната необходимост — особено в началните периоди на проникването му в България. Религиозните и психологически парадокси в творчеството на Достоевски са му били чужди. Нещастливо нашият голям учен Боян Пенев пише през 1921 г., че за българския писател „подсъзнателното играе нищожна роля“, че той няма усет за „ирационалното“ и „алогичното“ и че „вътрешният живот“ на човека за него представлява интерес до толкова, доколкото той е свързан с „близката действителност“. Българският писател според него свежда религията до голата „обредност“ — „религиозното съзнание, чувството на единство с абсолютното, с бога, не му е свойствено“. И той е много прав в извода си, че за нашите творци „е съвсем-чужд полският мистицизъм“ и „неспокойната вечно будна религиозна мисъл на руските романисти“ в лицето на Толстой и Достоевски. Боян Пенев не може да си представи в „нашата среда“ образи, подобни на Альоша и Иван Карамазови

или пък на Разколников.¹ А това важи с още по-голяма сила за обикновения читател. Днес нещата са се променили, що се отнася до широкия кръг от творческата ни интелигенция, но до народа — едва ли?

Няма да сгрешим, ако кажем, че Достоевски е бил обект на по-траен интерес сред по-обосовени интелектуални среди и литературни „течения“, привнесени у нас, като символисти например. Все пак тяхното творчество, както на времето Йовков отбелязва, остава чуждо на народа. Той не го разбира — то е извън неговия поглед. Но Достоевски е нещо друго — той е предпочитан от тях, но той излиза и извън тях. От него се интересува и масовият читател. Инак не бихме могли да обясним големите тиражи на неговите произведения, особено през 20-те години на нашия век, когато става извънредно популярен. За наше време аз не говоря — известен е огромният интерес към неговото художествено творчество.

Макар и този интерес — в миналото и днес — да се обуславя от различни социални и духовни фактори, макар и особено в миналото — да е непостоянен, в повечето случаи той се свежда до естетическия свят на писателя, до неговите герои и техните необикновени душевни превъплъщения. Идеите на Достоевски за спасяване на човека и света чрез бога и страданието остават чужди на българския читател. Дори и тогава, когато някои наши писатели, като А. Страшимиров и Л. Стоянов, пишат за Достоевски — те говорят за неговите идеи със заучени и чужди фрази. Достоевски не става техен духовен водач и наставник. Затова пък художникът Достоевски, разбира се, взет в цялата му идейно-естетическа сложност (аз неделя мислителя от художника, за да ги противопоставям!) ги занимава — застава ги да се възхищават от него. Идеите на Достоевски — за руския кръст и руския бог, с които той иска да спаси света, не са нещо ново и оригинално, както „светът“ на Достоевски, намерил израз в неговите големи романи. Днес на всички е ясно, че идеите на писателя плътно допират до идеите на официалното славянофилство и до тези на реакционните руски среди от втората половина на XIX в. — примерно до тези на Победоносцев, С. Соловьев и др.² Но „светът“ на Достоевски — той е негово оригинално и неповторимо откритие.

Към този именно „свят“ са обръщали жаден поглед и редица наши писатели, като Вазов, Йовков, Талев, които утвърдиха националните традиции, но сред тях са и тези, които „изневериха“ в известен смисъл на тези традиции, като А. Страшимиров, Г. Райчев, Д. Димов, Ем. Станев и др. Последните обогатиха българската проза и особено българския роман с нови художествени открития. Навярно за това има заслуга и Достоевски, който способствува за формиране у тях на едно ново, по-модерно естетическо и поетическо съзнание, непознато преди у нас. Те преодоляха старите „прагове“ на националното естетическо възприятие на света и разшириха „структурата на световното пространство“.³ Именно те дадоха най-голям принос за обогатяване на световния литературен процес. При тях е изъвен най-ярко този двупосочен развой, за който говори и Виктор Борисович Шкловски като „несходство сходного“, т. е. като откриване на нови художествени структури върху основата на старите жанрови форми и „способи“.⁴ И това се отнася не само до поетическата мисловност, която те откриха за света, но и до неговите герои, до тяхната по-особена национална душевност и поведение.

Както е известно, именно тези писатели са с ориентация към по-модерните западни „школи“. И, струва ми се, че няма да сгреша, ако кажа, че Достоевски като откритие, като художествен феномен се свързва с тях. За Станев една такава

¹ Боян Пенев, Изкуството е наша памет. Варна, 1978, с. 1948.

² Цветан Стоянов. Геният и неговият наставник. С., 1978.

³ Г. Гачев. За руския и българския образ на пространството и движението. Литературен фронт, бр. 48, 30. ноем. 1978, с. 6—7.

⁴ Виктор Шкловский. Повести о прозе. Т. 1. М., 1966, с. 157—324; т. 2, с. 266—332.

постановка може да бъде поставена под съмнение, макар че по негови признания не е бил чужд в младежките си години на подобни увлечения. Важното е друго, че Достоевски влиза трайно в неговите естетически дилемни.

Не може да не изникне у нас въпросът — въздействието на Достоевски над нашите писатели „наднационален“ процес ли е? Тъй като писателите, за които става дума — Страшимиров, Райчев, Димов и Станев, — са едно, както казахме, отклонение от общонационалната традиция, осъществена от Вазов, Йовков, Талев, Караславов и т. н. Както е известно, последните в „типа“ художествено мислене стоят по-близо до Л. Толстой. Авторът на „Война и мир“ спомага да се изгради и утвърди у тях интерес към националната съдба и стремеж към едно по-епическо претворяване на живота. Затова пък Достоевски съдействува у Страшимиров, Райчев, Димов и Станев да се формира определен интерес към по-особени страни на човешката душевност, към изключителното у нея; да се изгради у тях едно по-ново отношение към художествената структура на романа при отразяване на живота; подпомага ги да обогатят с нови художествени способности психологическото изграждане на образа. До голяма степен става едно „национализиране“, ако можем така да се изразим, на художествените открития в областта на романа в неговите най-високи образци.

Този съзидателен процес, който се извършва в нашата литература под въздействието на Достоевски, може да се види и в областта на художествения метод. Безспорно Страшимиров, Райчев, Димов и Станев обогатяват реализма в българската литература не само със своя типаж, художествена структура и средства, но и със своя по-особен подход на предпочитание към изключителното в живота, към това, което излиза извън нормата на поведение, на душевност, на ситуация и т. н. Тези писатели създават, колкото и да са различни, по-особено тучение в реалистичното направление на българската литература. Този въпрос е много интересен — неговото проучване би способствувало да се разкрие богатството на нашия литературен процес в следосвобожденската ни литература. Ще припомним, че нито литературните направления и течения, нито развитието на реализма като художествен метод в българската литература са детайлно проучени. А още по-малко са разкрити връзките им със световния литературен процес. В същност това е задача на бъдещето, но преди това тя трябва да бъде подготвена с изясняването на отделните връзки и типологически сходства, които крият в себе си дадените писатели. „Ако при изучаването на историята на националните литератури — пише И. Г. Неупокоева — вниманието на изследователя е привлечено преди всичко от измененията по вертикалата на развитието (по неговите етапи), то при изследването на широките литературни общности е необходимо да се видят и „хоризонталните“ (регионални, зонални, национални) варианти на развитие на художественото съзнание. Иначе представата за безграничното богатство, многообразие и сложност на развитие на духовната култура на човечеството ще бъде твърде обеднено“.⁵ А феноменът Достоевски и неговите открития в областта на литературното творчество безспорно набелязват една от „хоризонталите“ на световния литературен процес, в който се включва и нашата литература със своите най-добри представители. А не е безинтересно и без значение да се види как те участвуват в него и какъв е техният принос в поетическото моделиране на света.

Типологическата „общност“, към която се приобщават със своето творчество Страшимиров, Райчев, Димов и Станев, не означава еднотипност и пълно покритие с Достоевски. „Общността“ на „типа“ художествено мислене и поетическо претворяване на света не само не премахва индивидуалното, неповто-

⁵ И. Г. Неупокоева. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. М., 1976, с. 192.

римото, но и го предполага. Всеки от тях е свързан с епохата, в която твори, с обществения живот, с националното съзнание, което неминуемо определя и облика му на творец. „Затова трябва да се признае като невярна мисълта — пише големият съветски учен М. Б. Храпченко, — че типологическата общност „отстранява“, изключва индивидуалното и особеното.“⁶ В същност това го потвърждават и нашите писатели. Но при тях има и нещо друго — те не са единни в своето творческо развитие и „типът“ художествено мислене се мени дори вътре в тях. В този смисъл той е динамично явление и не характеризира застинали понятия, що се отнася до самия творец, до неговия художествен стил и метод, а също и литературното течение, към което принадлежи.

Това „течение“, което е типологически близко на Достоевски и което осъществяват Страшимиров, Райчев, Димов и Станев, както вече отбелязахме, се отнася не до идейната, а до поетическата система. Но близостта, която може да се открие между нашите писатели и Достоевски, е твърде специфична. Ако за Райчев тази „близост“ е предимно в типологията на героя (разбира се, че това не се отнася до всички негови герои), то за Страшимиров, Димов и Станев тя е предимно в поетическата структура на романа, а след това в образа на героя, в художествения метод и т. н.

Това, което заслужава внимание, то е, че влияние и типология при въпросните писатели са неразривно свързани. Влиянието спомага за формиране на определен „тип“ художествено мислене и поетическо пресъздаване на живота у тях, така че при Страшимиров, Димов или Станев типологическите сходства с Достоевски не са резултат на сходни, близки исторически и социални условия, а са резултат на вече формиран „тип“ творческо мислене и световъзприемане. Както е известно, взаимодействието на националните литератури е един „диалектически процес“⁷, признат както от най-авторитетните учени на марксистическото литературознание, така също и от западното. „Отклоняването“ на тези наши творци от „общия път“ и традиции на литературата ни от Вазов до Талев не е антинационален процес — напротив, той е част от богатите възможности, които крие в себе си творческият гений на нашия народ. Творци като Страшимиров, Райчев, Димов и Станев са също така съпричастни към националната съдба и националния характер, както Вазов, Йовков, Талев и Караславов. Но ги отразяват със средствата и възможностите на една по-друга поетика, напомняща като начален модел тази на Достоевски. В същност при Ем. Станев въпросът е по-сложен, що се отнася до поетическата структура на неговия роман. Но въпросът, на който тук искам по-обстойно да се спра, не се отнася до „влиянието“ на Достоевски върху българските писатели, а до отношението на литературната ни и културна общественост към него през различните етапи на „навлизането“ и „възприемането“ му като творец у нас.

* * *

Известно е, че духовният живот в следосвобожденска България се е развивал сложно и многостранно. Освободеното ни отечество е търсело най-ефикасните пътища за изграждане на една национална и самобитна култура. Тази духовна култура е можела да дойде от вече завоюваните успехи на българската интелигенция вътре в страната, а също така и отвън. Като националност, пред която е стоял въпросът за „ускореното развитие“ особено на нейната литература, България отваря широко вратите на извъннационални духовни ценности, които

⁶ М. Б. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975, с. 267.

⁷ Р. Уэллек и О. Уоррен. Теория литературы. М., 1978, с. 73.

са могли да я подпомогнат. В това отношение особено място заема преводната художествена литература. У нас все още нямаме една ясна представа за потоците преводна литература, която от Запад и Изток навлиза в следосвобожденска България. Тези „потоци“ се „вливат“ в нашата литература, правят я по-пълноводна, въпреки че идват отвън, те не се схващат като нещо „чуждо“. Редица големи руски и западни писатели, като Тургенев, Толстой и Достоевски, като Балзак, Юго и Мопсан, стават търсени, познати и любими автори на българската интелигенция. Многобройните вестници, списания и издателства в столицата и провинцията постоянно печатат и представят преводни автори. Някои от тях дори се „специализират“, ако това не звучи пресилено, в превеждането и издаването на отделни творци, какъвто е случаят, както ще видим, с Достоевски.

Може да се смята, че 80-те и 90-те години на XIX в. за преводната литература, особено за руската, са години на бързо навлизане и разширяване на нейните територии. Към Пушкин и Тургенев се прибавят Толстой и Достоевски — двама съвсем различни в своето светоусещане и световъзприемане писатели. Но докато авторът на „Война и мир“ става веднага широко известен и любим писател на българската интелигенция, то Достоевски постепенно се налага. До 20-те години на настоящия век той въпреки направените от него преводи остава далеч по-неизвестен от своя велик съвременник Л. Толстой. Причините са от различен характер — обществен, национален, психически и др. Известно е, че Толстой „навлиза най-напред у нас с късното си творчество, налага се с критичното си отношение към класовото общество и с идеите си на антидържавник. Съзнанието на младия български читател го обръща с лице напред към бъдещето и го свързва със зараждащото се социалистическо движение у нас.⁸ По-късно с формирането на толстоизма като идейно течение нещата се изясняват и уточняват, що се отнася до социализма на Толстой. Наслоените с времето неверни оценки отпадат, за да се извиси гениалният художествен талант на автора на „Война и мир“. По-различно от това на Толстой е „навлизането“ и „налагането“ на Достоевски като творец и мислител у нас. Националното чувство е било много по-силно, отколкото общославянското за разлика от преди Освобождението. За това е съдействувала политиката на царска Русия против обединението на Княжеството с Източна Румелия, останала под васалството на Турция, а така също и Сръбско-българската война от 1885 г. и редица други вътрешни и външни фактори от икономически и политически характер.⁹ Тази е причината славянофилските идеи на Достоевски да не допадат на следосвобожденската ни епоха — време на национални страсти и борби. Още по-малка е била възможността на руския писател да просперира с религиозната си програма за създаването на втори Рим под егидата на руската църква и завоюването на Цариград. Българският народ и тогава, когато най-много се е борил за самостоятелна църква, не е свеждал борбата до вярата, а до националното освобождение.¹⁰ Пред Достоевски е имало само една възможност — да се наложи като писател и творец. Но и в тази насока не всичко е било благоприятно — на първо време той остава някак чужд на българската интелигенция, която се е занимавала не толкова с „душата“, с нейните подсъзнателни прояви, колкото с реалните проблеми на нашата действителност, или с други думи — със своя земен „рай“. На българския читател с неговото предпочитание към здравото и хармоничното в човешката душевност героите на Достоевски са изглеждали най-малкото странни и непонятни. Към тях той се е отнасял с предубеждение. Те не са му допадали като психика и поведение — твърде вгълбени са били в себе си и в своята вяра, твърде алогични в своите действия и постъпки, за да възбудят съприживяване у него. Светът на Достоевски за разлика от този на Толстой

⁸ П. Ю. Годоров. Събрани произведения, Т. III, С., 1958, с. 448.

⁹ Симеон Радев. Строителите на съвременна България. Т. I, С., 1973, с. 473—725.

¹⁰ Тончо Жечев. Българският Великден или страстите български. С., 1975.

му се е виждал невероятен — а след като е такъв, няма защо да се занимава с него! Необходима е била една по-особена душевна нагласа на българския интелигент, за да разбере и вникне в душевната трагедия на героите на Достоевски. Тази „душевна нагласа“ е изисквала един сравнително дълъг период от време, през който минава следосвобожденската ни интелигенция — на възход и разочарования, на мир и война — чак до 20-те години на настоящия век, че и по-късно.

Библиографските проучвания на преводите от Достоевски от 80-те години на миналия век до днес ни изненадват и с нещо друго — те излизат вълнообразно, налице са приливи и отливи.¹¹ Ако все пак през 80-те години до началото на века, когато за пръв път проникват в български превод неговите творби, се забелязва количествен ръст, то по-късно от 1905 до 1920 г. този ръст значително намалява. През този период има години, когато Достоевски въобще не е превеждан. Интересът към него катастрофално пада, като че ли той не съществува. За това навярно имат значение и войните, които води нашият народ и в които участва българската интелигенция. На преден план излизат други проблеми и други преводни автори, които със своето епично творчество повече допадат на духа на епохата. След погромите от войните този „дух“ се променя в посока към Достоевски, пък и времето става по-трагично за българския народ — осиротелите деца и семейства, мъката по жертвите и по погубени национални идеали, зверствата на българската буржоазия през 1923—1925 г. и т. н. настройват песимистично нашата интелигенция. Достоевски ѝ остава по-близък по настроение примерно от един Толстой. В това отношение много показателна е статията на А. Страшимиров, напечатана във в. „Новини“ през 1926 г., в която той се отказва от автора на „Война и мир“ в полза на Достоевски.¹² Статията е непосредствено свързана със септемврийските погроми и е изпълнена с мъка по жертвите. Ясно е, че отливите и приливите по отношение на превод и интерес към творчеството на Достоевски е в зависимост от проблемите на епохата, от душевната настроеност на нейните представители.

За пръв път името на Достоевски става известно у нас от една кореспонденция на С. С. Бобчев през 1880 г. в пловдивския вестник „Марица“, посветена на Пушкиновите тържества. Две години по-късно — през 1883 г., се появява и първият превод от Достоевски, и то пак в пловдивската преса — в сп. „Наука“. Става дума за „Малкият герой“. Така че заслугата за откриването на Достоевски като писател принадлежи не на Княжеството, където се развихрят предимно националистически вихрушки, а на васалната част от страната, където руското влияние е особено силно. Може да се спори дали този разказ е най-сполучливо подбран и дали той най-пълно и добре представя своя автор?! Навярно преводачът М. Каранов го е предпочел поради редакторски съображения — той е сравнително крътък и удобен за отпечатване в списанието. Пет години след това на страниците на сп. „Искра“ (Шумен) излизат, съответно през 1888 и 1889—1890 г., романите „Унижените и оскърбените“ и „Престъпление и наказание“. Техен преводач е Васил Йорданов. През същата 1890 г. излиза на страниците на търновското списание „Труд“ и преводът на романа „Записки от мъртвия дом“, направен от Г. А. Миндов. Както се вижда, не само първото съобщение, но и първите прево-

¹¹ Т. Боров. Достоевски в България (материали). Развигор, бр. 45, 19 ноем. 1921, с. 4; Ц. Цветанов. Достоевски у нас. — Литературни новини, 1, № 26, 18 март 1928; д-р Н. Бобчев. Достоевски в България. Библиографски и книжовни бележки, Славянски глас, 1931, кн. 1—2, с. 45—52; П. Д. Крушев. Достоевски в българските преводах. Голос, 1931, бр. 312—313 от 8 и 12 фев.; Д. Бошнаков. Достоевски в България. Библиотекар, 1961, кн. 2, с. 43—46; Ж. Икономова. Пред 150-годишнината от рождението на Ф. М. Достоевски. — Библиотекар, 1971, кн. 9, с. 34—36; Жак Ескенази. Фьодор Михайлович Достоевски в българските библиотеки (1878—1944). Библиотекар, 1976, кн. 4, с. 35—37.

¹² А. Страшимиров. Красота и добро. — Новини, 1926, I, бр. 41, 3 авг. 1926; А. Страшимиров. Животът е борба. — Новини, бр. 46, 6 авг. 1926.

ди от Достоевски излизат не в столицата, а в провинцията, и то не като самостоятелни издания, а на страниците на определени списания с една по-славянофилска ориентация. Те са разполагали със сътрудници, завършили в Русия, не само добре владеещи руски език, но и задълбочено познаващи руската литература. Ако първият излязъл превод може да се приеме все пак като не най-сполучливо подбран, то следващите след него говорят вече за предпочитания и вкус — подборът е измежду най-значителните романи на писателя. Това, че те излизат отначало в списания, е закономерно — трябвало е да се види какви ще бъдат отзивите за тях и тогава да се пристъпи към самостоятелните им издания.

И те не закъсняват! През 1892 г. излиза първото самостоятелно издание на Достоевски в Шумен — това е романът му „Братя Карамазови“. Негов преводач е пак Васил Йорданов. До началото на нашия век, т. е. до 1900 г., излизат като самостоятелни издания още три творби на Достоевски. Това са „Бели нощи“ заедно с „Крокодил“ в превод на Д. Пенчев, гр. Силистра 1894 г.; „Малкият герой“ като приложение на сб. „Почивка“, гр. Шумен 1895 г.; „Престъпление и наказание“ в превод на М. Москов, гр. В. Търново 1900 г. По такъв начин провинцията дава път на Достоевски — нейна е заслугата за първоначалното проникване и издаване на творчеството му, включително и на първите самостоятелни издания на романите му.

По-нататъшното навлизане на Достоевски у нас не е проблем, що се отнася до компетентност, до избор, до търсене и предлагане на книжния пазар. Достоевски е вече известен, макар и не всякога предпочитан. Ще следват нови преводи: на „Идиот“ през 1904, на „Вечният мъж“ и на „Бедни хора“ през 1921 и др. Прави впечатление, че от 1905 до 1920 г. преводите от Достоевски намаляват. Затова пък от 1920 г. се извършва невероятен прелом в интереса към неговото творчество. Затова съдействуват не само социалната следвоенна обстановка, но и чествуването в световен мащаб, на 100-годишнината от рождението на писателя през 1921 г. и на 50-годишнината от смъртта му през 1931 г. Подобни чествувания на автора на „Унижените и оскъбените“ се организират и у нас. Така например Славянското дружество в България заедно с Дружеството на българските публицисти и писатели провежда Тържествено събрание в София на 13. XI. 1921 г., посветено на 100-годишнината на великия руски писател. Тогава именно излизат „Село Степанчиково и неговите обитатели“ (1921), „Мъртвият дом“ (1921), „Картоиграч“ (1923), „Бесове“ (1924), „Дневник на писателя. Избрани статии по освобождението ни 1876—1877“ (1927), „Идиот“ — ч. I и II (1927), „Юноша“ — т. I и II (1927—1928) и 10-томното издание на Събрани съчинения на Ив. Игнатов (1928) и др. Налице е стремеж за цялостно представяне на Достоевски на български език.

През 30-те и 40-те години обаче интересът към автора на „Престъпление и наказание“ отново спада. Независимо от това библиографските проучвания показват, че от 80-те години на миналия век до 9. XI. 1944 г. Достоевски е „представен“ в 63 самостоятелни издания с около 217 000 екземпляра.¹³ За нашите размери това е един огромен тираж, като имаме пред вид, че той все пак е писател, който не е предпочитан от масовия читател.

Непосредствено след 9. IX. 1944 г. вниманието към творчеството на Достоевски по ред причини остава на заден план — революционното време изискваше предимно революционна поезия. И действително в един немалък период от 10—15 години името на Достоевски почти не се срещаше в издателските планове. Едва през 60-те и 70-те години интересът към Достоевски отново започва да нараства, но вече при една друга социална обстановка и при един коренно различен читател. Навярно за това съдействува и новият повей у нас след Априлския пле-

¹³ Д. К. Бошнаков. Достоевски в България. — Библиотекар, 1961, кн. 2, с. 43—46.

нум — за по-широко възприемане на културните и духовните ценности на миналото. Не без значение е и чествването през 1971 г. на 150-годишнината на великия писател, когато в Съветския съюз се направи и преоценка на неговото творчество. От това време са огромните тиражи на 10-томното издание на Събрани съчинения на Достоевски — 1959—1960 г. и на „Световна класика“ — 1974 и 1975 г. Казвам огромните, защото Събраните съчинения излизат в 120 000, а романите от „Световна класика“ — в 55 000 тираж. През този период са направени 12 самостоятелни издания в общ тираж 146 000 екземпляра.¹⁴ Като прибавим тиражите на „Престъпление и наказание“ и „Братя Карамазови“ от „Световна класика“, ще видим, че в продължение на по-малко от 30 години след 9. IX. 1944. г. Достоевски е представен с около 300 000 тираж. Факт, който показва двойно по-големия интерес на българския читател в социалистическа България към творчеството на Достоевски. Безспорно тук си казва думата както повишената култура и образование на българския народ, така и неговите по-широки и задълбочени културни интереси.

Заслужава да се обърне внимание и на това, че в началното проникване на Достоевски пък и по-късно се очертават списания, които имат предпочитания към руската литература, в това число и към Достоевски. Това особено важи за периода 1880—1925 г. През този период излизат редица авторитетни списания и вестници, които имат пряко отношение към литературния живот у нас и които формират литературния вкус на българския читател. Това са: „Наука“ (1881—1884), „Зора“ (1885), „Денница“ (1890—1891) — и трите свързани с името на Ив. Вазов; „Лъча“ (1891—1892) и „Летописи“ (1899—1905) — първото при участието, а второто под непосредствената редакция на К. Величков; „Критика“ (1891) и „Мисъл“ (1892—1907) — на д-р Кр. Кръстев; „Труд“ (1887—1892) — на Цани Гинчев; „Българска сбирка“ (1894—1915) — на Ст. Бобчев и Мих. Маджаров при участието на Ив. Вазов. Към тези литературни списания могат да се прибавят и други — с по-широк спектър на проблематика, като „Българска илюстрация“ (1880—1892) на Янко Ковачев, „Искра“ (1888—1897) на Васил Йорданов, „професорското“ списание „Български преглед“ (1893—1900) и др. Всички тези списания и вестници — от края на миналия и началото на настоящия век — отделят немалко място на руската литература. Някои от техните редактори, като Ст. Бобчев, Мих. Маджаров, са руски възпитаници, които до края на живота си ратуват за сближение с руската култура. Други — като Ив. Вазов, К. Величков и Ц. Гинчев — са писатели, които добре разбират значението на руската класическа литература за нашето духовно развитие.

По-късните списания, които значително се отличават в идейно-естетическо отношение, като „Славянски глас“ (1902—1940), „Ново време“ (1897—1923), „Златогор“ (1920—1943), „Българска мисъл“ (1925—1943) и др., също малко или много формират общественото мнение за руската литература, включително и за Достоевски. Цялостна концепция за превеждането и популяризирането на Достоевски тези списания едва ли са имали. Предпочитанията на техните редколегии към един или друг писател, в това число и Достоевски, са се определяли от техните идейно-естетически позиции и от читателския интерес. А често пъти и самите преводачи, които са били културни и образовани хора, като М. Маджаров, А. Карима, Р. Стоянов, Д. Подвързачов и др., са налагали дадения автор. Така е било и с Достоевски!

В началното проникване и популяризиране на Достоевски — а под начално аз разбирам един доста дълъг период, примерно до 20-те години на настоящия век — се забелязват и налагат определени средища, които са с предпочитание към литературното наследство на Достоевски. Такова средище в края на миналия век е Шумен с неговото сп. „Искра“ (1888—1889). На него и на редактора му

¹⁴ Д. К. Бошнаков. Достоевски в България. — Библиотекар, 1961, кн. 2, с. 43—46.

Васил Йорданов принадлежи заслугата за първите преводи на романите „Унижените и оскърбените“, „Престъпление и наказание“ и „Братя Карамазови“, поместени на страниците на собственото му списание съответно през 1888, 1889—1890 и 1892 г. Само за 4—5 години сп. „Искра“ отпечатва три от най-значителните романи на руския писател, и то все в превод на В. Йорданов. Това е голямо пионерско дело за запознаване на българската интелигенция с творчеството на Достоевски и то заслужава признание. Самият преводач познава и обича творчеството на Достоевски — има свои предпочитания. В един от броевете на сп. „Искра“ — за май 1889 г. — той дава и някои биографични и творчески сведения за автора на „Престъпление и наказание“, от които се вижда дълбокото му навлизане в света на Достоевски. За него преводите на Достоевски не са били само въпрос на препитание, а и духовна необходимост. Погледнати от разстоянието на времето, те не са лишени от недостатъци, но за своето време те са били на висота — използвани са възможностите на тогавашното състояние на нашия език за утвърждаване името на Достоевски и за създаване на наша преводаческа школа. Може би не така организирано, както днес, но все пак целенасочено литературната ни общественост в миналото се е занимавала с този въпрос. Неслучайно сп. „Денница“ през 1890 г. помества статия на своя главен редактор Ив. Вазов „За българската преводна литература“.¹⁵ В нея народният поет пише: „Ние видяхме на езика си обезобразени и Гогол, и Пушкина, и Достоевски, и Тургенев, и онова, в което най-силно се е отразил геният им и на което почива тяхната европейска слава, на български език е излязло тъй жалко и тъй бледно, щото кой е чел тези писатели на родния им език, не ги познава вече, и който ги чете пръв път в български превод, повдига слисан рамене.“¹⁶ Вазов е знаел добре руски език и е четял в оригинал, затова не може да не му се вярва, макар че е пресилил несполуките и не е вземал под внимание равнището на преводаческия ни опит. Несъмнено неговата статия е изиграла положителна роля за повишаване изискванията към преводаческото изкуство в края на миналия и началото на настоящия век. Направените след нейното излизане преводи от Достоевски потвърждават това! Но аз искам друго да подчертая — че първоначалното проникване и разпространение на Достоевски тръгва не само от българската провинция, но и от определени нейни градове — от Пловдив, Шумен, В. Търново, Силистра и др. Най-голяма е обаче заслугата на Пловдив и Шумен! Столичната литературна общественост обръща поглед към автора на „Идиот“ сравнително късно — някъде към 1912 и 1913 г., когато излизат речта на Достоевски за Пушкин, „Вечният мъж“ „Престъпление и наказание“, „Чуждата жена и мъжът под кревата“ и др. По това време започват да функционират в София такива солидни книгоиздателства като „Ал. Паскалев“ (1908), „Хемус“ (1918) и др. („Ив. Г. Игнатов“ е основано преди това — през 1890 г.) Почти цялата преводна продукция от Достоевски след 20-те години е тяхно дело. Това може да се обясни със съсредоточаването и централизирането на културния ни живот в столицата, което се е налагало от икономическото и духовното развитие на нацията.

Заслужава внимание предпочитанието на българските книгоиздателства, а също така и на българския читател към едно от произведенията на Достоевски — романа „Престъпление и наказание“. То е най-много превеждано, търсено и четено художествено произведение на Достоевски, навярно защото най-сполучливо представя своя автор и неговия талант на романист. Неслучайно през 1911 г. един читател прави предложение на страниците на сп. „Съвременна мисъл“¹⁷

¹⁵ Иван Вазов. За българската преводна литература. — Денница, г. I, 1890, кн. 3, с. 18.

¹⁶ Пак там, с. 18.

¹⁷ Сп. Съвременна мисъл, 1911, кн. 10, с. 412.

този роман да бъде отново преведен и издаден. Това показва, че интересът към него е бил изключително голям. От 1913 до 1943 г. у нас излизат 5 отделни издания на „Престъпление и наказание“ — през 1913, 1919, 1928, 1937 и 1943 г. Като прибавим и изданието му през 1903 г. и преди това отпечатването му в сп. „Искра“, ще видим, че той е един от тези руски романи, който е претърпял най-много издания у нас — повече дори от Толстоевите романи през този период. В подкрепа на нашата мисъл идва и неговият тираж. Така например през 1913 г. „Престъпление и наказание“ излиза в 5000 тираж — твърде голям за своето време. Трябва да отбележим и нещо друго — че преводите на романа „Престъпление и наказание“ са измежду най-добрите на неговото художествено наследство. Те са дело на високо ерудирани личности като Вас. Йорданов, Ник. Теодоров-Фол, В. Каратеодоров, Д. Полянов и др. Разбира се, че днес те изглеждат остарели, но за времето си са били постижение за преводаческото изкуство.

Интересно е това, че докато някои от произведенията на Достоевски търпят редица издания — примерът с „Престъпление и наказание“, то други излизат сравнително рядко. Такъв е случаят с последния му и най-голям роман — „Братя Карамазови“, който В. Йорданов превежда и отпечатва в собственото си сп. „Искра“ през 1892 г. в Шумен. Първото самостоятелно издание на този роман излиза едва през 1920 г. Преводът е пак на В. Йорданов, но значително подобрен. След това същият роман е издаден през 1940 г., но вече в превод на известния наш поет и преводач Д. Подвързачов. Преводът на Д. Подвързачов е включен и в Събрани съчинения в 10 тома на Достоевски от 1960 г. и в библиотека „Световна класика“ на изд. „Народна култура“ през 1975 г. Така че Д. Подвързачов в по-ново време има изключително голямо значение за даването на един високохудожествен превод на „Братя Карамазови“. Но аз искам и друго да подчертая — това, с което започнах, — че „Братя Карамазови“ е издаван сравнително рядко у нас, особено в миналото, защото е оставал непонятен като концепция на българския читател. Неслучайно предговорът към него от 1940 г. е от руски литературовед, а не от български — докато при другите романи, както ще видим по-късно, са предимно от български автори.

Другият голям роман на Достоевски — „Идиот“ — за пръв път е издаден също през 1920 г. в превод на Т. Ненова. На следващата 1921 г. излиза ново издание, но в превод на Д. Бабев и Гео Милев. Това говори за една несъгласуваност в издателската политика на буржоазна България. Но тук друго е интересно, че тези два непосредствено реализирани един след друг преводи на романа „Идиот“ са дали основание за сравнения по отношение на техните художествени качества. През 1921 г. сп. „Обществена мисъл“¹⁸ отпечатва критическия отзив на Г. С. Никитов, който той оценява много високо превода на Т. Ненова и се изказва не така ласкаво за този на Д. Бабев и Гео Милев поради множеството неясни и безсмислени изрази в него.

От още по-късно време е българският превод на романа „Бесове“ — 1924 г. Той принадлежи на Г. Д. Юруков. Този роман е най-малко превеждан и издаван. През 1960 г. е включен в Събрани съчинения на Достоевски, но вече в превод на Г. Жечев — един от най-изтъкнатите ни преводачи от руски език. Това би могло да се обясни с „пасквилния“ характер на романа, с неговото критично отношение към революционното движение. Нашата прогресивна общественост е имала подчертано отрицателно отношение към подобни художествени произведения, пък били те и от Достоевски.

Това, което прави също така впечатление, то е, че по отношение на Достоевски се оформя един постоянен преводачески екип. В него влизат редица изтъкнати специалисти и хора с литературен вкус. Това може да се каже без преувели-

¹⁸ Сп. Обществена мисъл, 1921, кн. 9—10, с. 553.

личение както за първите преводачи на Достоевски — от края на миналия век и началото на настоящия век — М. Каранов, В. Йорданов, Г. А. Миндов, М. Москов, а също така и по-късно, включително и в наше време — Л. Стоянов, Д. Подвързачов, С. Андреев, Г. Костов, Калина Малина, Г. Константинов, Цв. Минков, Николай Фол, Г. Жечев и др.

Както отбелязахме, в миналото творчеството на Достоевски е било представено не в своя цялостен вид, затова пък днес нашият читател има възможност да го притежава в пълния му обем. Ако преди 9. IX. 1944 г. предпочитанията на читателя са били към „Престъпление и наказание“ и „Картиграфът“, днес то е далеч по-широко — към тях могат да се прибавят „Братя Карамазови“, „Идиот“, „Записки от мъртвия дом“ и др. Може би никога Достоевски не е четен с такъв интерес от младежта, както в наше време. В това отношение той съперничи на Толстой — да не говорим за Тургенев, когото отдавна е изпреварил. Да се прогнозира бъдещият интерес на нашия читател спрямо творчеството на Достоевски е трудно, но засега той видимо расте.

Не е достатъчно за един чужд писател, какъвто е Достоевски, да бъде само превеждан — той трябва да бъде „представен“ от литературната критика и наука. В друг случай възприемането му не би било пълно. Читателят се интересува от неговата житейска и творческа съдба, от неговите идейни и естетически позиции — с други думи, от неговия цялостен образ на човек и творец. Затова и критичните статии са неминуем спътник на творчеството на писателя в неговата родина и извън нея.

Критиката често пъти не само „обяснява“ и „изяснява“, но и „известява“ за творчеството на даден все още неизвестен или малко познат писател — особено ако той е чужд, какъвто в случая е Достоевски. Въпросът е, как Достоевски е „представен“ в миналото и днес на българския читател от литературната наука? Какви литературнокритични статии и книги се публикуват и издават за него? Съществуват ли някакви закономерности и взаимозависимости в представянето на Достоевски на българския читател, в изясняване на неговото творчество или всичко свързано с него е спорадично? Навярно ще изникнат и други въпроси, които ще искат своите отговори.

Интересът към Достоевски, отразен чрез публикациите за него, условно би могъл да се периодизира така: 1-ви период — от 80-те години до началото на века; 2-ри — от началото на века до 20-те години; 3-ти — от 20-те години до 40-те години; и последен, 4-и — след 9. IX. 1944 г.

И така името на Достоевски се появява в нашия печат през 1880 г. — преди още да е преведен на български език. В това няма нищо необичайно — напротив, обикновено явление е най-напред да се заговори за даден писател, преди да се пристъпи към неговото превеждане. Не трябва да виждаме нищо необичайно и в това, че той е посочен за пръв път не в друг, а в пловдивския вестник „Марица“ — крепост на русофилите — в една кореспонденция на Ст. Бобчев за Пушкиновите тържества в Москва. В нея българският студент Бобчев съобщава за вълнуващата реч на Достоевски по време на Пушкиновите тържества и за отражението, което тя е оказала върху слушателите.¹⁹ За истинско представяне на Достоевски обаче можем да говорим едва през 1882 г., когато Вазовото сп. „Наука“, издавано също в Пловдив, помества статията на същия този Ст. Бобчев под наслов „Т. М. Достоевски (живописен и книжовен очерк)“.²⁰ Руски възпитаник, Ст. Бобчев е познавал в оригинал творчеството на писателя. За него не е било трудно да представи на българския читател както жизнения, така и творческия път

¹⁹ В. Марица, бр. 199, 1880 (вж. по-подробно Д. К. Бошняков, Достоевски в България, — Библиотекар, 1961, кн. 2, с. 43).

²⁰ Сп. Наука, г. II, 1882, кн. 1, с. 19.

на автора на „Престъпление и наказание“. Още повече, че самият той е имал непосредствени впечатления от неговата личност. Ст. Бобчев е присъствувал на Пушкиновите тържества в Москва през 1880 г. и е слушал „знаменитата“ реч на Достоевски за автора на „Евгений Онегин“, която той произнася на 8 юни на заседанието на Дружеството на любителите на руската литература във връзка с откриването на паметника на Пушкин в Москва. Самото подзаглавие на статията — „живописен и книжовен очерк“, подсказва желанието и стремежа на нейния автор да бъде по-широко обхванен. И действително Ст. Бобчев запознава читателя не само с биографията на Достоевски, но и с неговото творчество, с влиянието, което изпитва от Балзак, Гогол и Белински. Той отбелязва психологизма на писателя — умението му „да чете и да знае сърцето, да анализира душата на героите си и преобладаването на психологични, даже психиатрични елементи в неговите романи“. Въз основа на обилния критичен материал от руски автори, който Ст. Бобчев използва, а така също и личните впечатления, които има, му позволяват да направи някои съществени изводи за творческия натюрел на писателя — че е „поет“ на „Бедните хора“, на „Мъртвият дом“ и на „Унижените и оскърбените“. Както се вижда, Ст. Бобчев акцентува преди всичко на хуманизма на писателя, на неговия интерес към живота на унижените и оскърбените, на беззащитните хора. Като жизнен и творчески портрет на Достоевски тази първа статия в нашия литературен печат е едно интересно и сериозно начинание, което правилно информира българския читател.

Същото може да се каже и за останалите две статии, посветени на жизнения и творчески път на писателя и излезли в края на миналия век. Става дума за отпечатаната през 1896 г. в сп. „Българска сбирка“ статия от неизвестен автор — „Ф. М. Достоевски (по случай 15 г. от смъртта му и 50 г. от появата на „Бедни хора“)“²¹ и за преводната статия на Максимилиан Харден — „Достоевски (литературно-биографичен очерк)“, излязла през 1897 г. в сп. „Мисъл“²². В първата статия неизвестният автор — трудно е да се гадае дали е наш или чужд — обръща внимание не само на хуманизма на писателя, но и на художествения метод, на умението му да разкрива душата на човека. Той прави едно интересно сравнение между Достоевски и Гогол и тяхното време, което налага ново светоусещане, ново виждане за живота и ролята на изкуството. Достоевски според него израства до „пророк“. Другата статия — тази на М. Харден — е по-жизнеописателна и с по-широк народопсихологичен аспект. В нея авторът запознава читателите с биографията на Достоевски и с неговия талант на писател. Особено значение отделя на каторгата за определяне насоките на неговото творчество. Според Харден именно тя го запознава със „страданието“, което го „направи велик поет“²³. Авторът на статията се спира и на романа „Идиот“, като сочи желанието на Достоевски в образа на княз Мишкин да даде руския Дон Кихот. Харден съпоставя отношението на Достоевски и Толстой към проблемите на културата. Докато идеалът на Толстой е Платон Каратаев, то идеалът на Достоевски е княз Мишкин. Той намира, че Достоевски е ненадминат „психиатър между поетите“.

В същност до началото на настоящия век излизат само въпросните три статии за Достоевски, докато за Тургенев и Толстой те са значително повече. Може би няма да сгрешим, ако кажем, че до началото на настоящия век Достоевски остава малко познат за българския читател не само с творчеството си, но и с информацията за него, остава чужд, неразбран и далечен за душевността на

²¹ Сп. Българска сбирка, г. III, кн. 3, 1 авг. 1896, с. 300.

²² Сп. Мисъл, г. I, 1897, кн. 13, с. 265.

²³ Има нещо общо в постановката за страданието и славянството в статията на Харден и тази на Вергун (вж. д-р Д. М. Вергун. Достоевски и славянството), Виена, 1902. Българска сбирка, г. XI, 1902, кн. 1, с. 49.

новоосвободения и изпълнен с вяра в живота български интелегент. Но тук аз искам да обърна внимание и на друг един факт — преводите на литературно-критическите статии за Достоевски в повечето случаи са дело на едни и същи личности, списания или издателства. Предимството и в този случай принадлежи на Пловдив, където излизат „Наука“ и „Българска сбирка“ и участват като редактори и сътрудници руски възпитаници, известни със своите русофилски идеи. Струва ми се, че славянската идея е, която ги сближава с Достоевски, а не неговият „тип“ на художествено претворяване на живота, неговото светоусещане на писател и творец. За тях той остава чужд като душевност. Самите статии, колкото и сериозно да се написани, не носят отпечатъка на вживяване в поетическия свят на Достоевски. Те преследват по-скоро определена политическа цел — да запознаят читателя с живота и творчеството на един неизвестен за него руски писател. Дори преводната статия на Харден е нарочно подбрана, защото дава богата информация за живота и творчеството на писателя и засяга „славянската“ душевност. Задачата е била да се подчертае специфичното в тази душевност, за да се утвърждава славянското единство, за което ратува, подобно на тях, и самият Достоевски.

През първите две десетилетия на века положението видимо започва да се изменя. От това време са статиите на д-р Дм. Вергун, Яцимирски, К. Бакларов, Ник. Атанасов, В. Вересаев, Ю. Айхенвалд и др. Те излизат предимно в славянофилските сп. „Българска сбирка“, „Славянски глас“, но и в „Литературна мисъл“, „Литературна беседа“ и др.,²⁴ за които не може да се каже, че ратуват за славянската идея. Именно това предполага вече едно, макар и минимално разширение на кръга на възприемането на Достоевски по посока на художествената му страна. Започва все повече да се налага в съзнанието на читателя художникът, творецът за сметка на славянофила. Но това е все още начало като духовен процес в съзнанието на българския читател. Статиите на двамата български автори — на К. Бакларов „Богочовекът и човекобогът на Достоевски“ и на Ник. Атанасов „Жаждата за бог у Достоевски“, излезли съответно през 1906 и 1910 г., говорят за едно по-сOLIDНО навлизане в света и философията на Достоевски. К. Бакларов добре познава не само творчеството на автора на „Престъпление и наказание“, но и литературата за него. Понятията, с които той борави — за „богочовека“ и за „човекобога“, — са широко използвани от Д. Мережковски в книгата му „Л. Толстой и Достоевски“.²⁵ Макар и постановките на нашия автор да не са негово откритие — все пак не може да се отрече неговата компетентност, свободното и задълбоченото боравене с идейната и образната система на великия романист. Бакларов излиза от „епохата“, от „парливите въпроси на руския живот“, за да изясни философската проблематика в творчеството на Достоевски, неговите „почвенически възгледи“ за спасението на Русия от социалното зло, стремижата му за създаване на самобитна култура, която да противостои на европейската. Осъществен е в случая един исторически подход при изясняване на връзката между творчество и действителност. Може да се възрази на постановката, че спасителният, „живителният нерв“ на философията на Достоевски е християнството. То ляга в основата на неговата философия, но не само че не е „живителен нерв“, но, напротив, то я умъртвява, прави я схоластична, безперспективна. Инак прав е Бакларов като пише, че най-мъчителният въпрос за Достоевски е бил въпросът

²⁴ Дм. Вергун. Достоевски и славянството (Виена, 1902), Българска сбирка, 1902, г. IX, кн. 1, с. 49; Яцимирски, Ф. М. Достоевски Сиб. 1906; К. Бакларов. Богочовекът и човекобогът на Достоевски, — Славянски глас, г. IV, 1906, кн. II, с. 83—103; Н. Атанасов. Жаждата за бог у Достоевски, — Духовна пробуда, 1910, бр. 15, с. 3—8 и бр. 16, с. 6—11; В. Вересаев. Толстой и Достоевски, — Съвременна мисъл, г. II, 1911 кн. 10 с. 747—749; Ю. Айхенвалд. Достоевски. — Литературна беседа, г. I. 1919, бр. 6 и 7, с. 746—749.

²⁵ Д. Мережковски, Л. Толстой и Достоевский. 1902.

за бога, „жаждата да познае бога, да повярва в своя бог“. За него човешката история не е нищо друго освен борба между „богочовека и човекобога“. „Своеволието“ е само „атрибут“, чрез който се „санкционират“ произволът, крайният индивидуализъм и анархизмът. В своето отрицание човекът на Достоевски стига до крайно самоунижение.

Струва ми се, че и втората постановка на К. Бакларов — тази за „свободата“ в творчеството на Достоевски — не е негова, но е добре изложена и изяснена. Той счита проблема за „свободата“ за основен проблем във философията на великия писател, от който зависят всички останали проблеми — особено етичните и религиозните („идеята за бога“). „Свободата“ е еднакво важен проблем както за „човекобога“, така и за „богочовека“, тъй като има отношение към отричането или утвърждаването на бога. Примерът с Иван Карамазов, с Разкольников и др., които в своя „бунт“ срещу бога постигат различен край! Иван достига до „кириловско беснуване“, а Разкольников „се превръща от човекобог в богочовек“. И тук Бакларов навлиза в една немного позната за нашето литературознание от началото на века област — народопсихологията, към която в наше време се проявява особен интерес. Тази област се отнася до „порусяването на богочовека“, до това, че русинът като душевност притежава общочовешки добродетели, не присъщи на западноевропейеца. По такъв начин той се „приближава“ до „общочовешки тип“. В същност това са съкровените идеи на самия Достоевски. Статията завършва с едно възхищение пред гениалното умение на Достоевски да прониква в човешката душа и да разкрива „вечната борба между доброто и злото, между Христа и Антихриста, между разслабения разум и светлото религиозно чувство“. Независимо от компилативния си характер статията на Бакларов за онова време на начално проникване на Достоевски е постижение за българското литературознание. Нека признаем, че подобни статии за Достоевски и днес са изключение.

Не по-малко интересна е и статията на известния в миналото български литературовед Никола Атанасов — „Жаждата за бог у Достоевски“. Този наш литературен критик на времето е проявявал изключителна активност. Статията му за Достоевски подобно тази на Бакларов е върху сериозен проблем от творчеството на писателя. Тя се докосва до неговата философия, до неговото световъзглед и световъзприемане. Както е известно, „жаждата за бог“ у Достоевски преминава като най-мъчителен процес не само у самия него като личност и творец, но и у неговите герои. Н. Атанасов свързва този основен проблем — „жаждата за бог“ у Достоевски — с други, по-второстепенни въпроси във философията му — като този за „самокритиката“, която достига до „разрушителни размери“; за „нравствения периметър“; за дисхармонията и мъчителните тайни, които раздират душата на твореца; за драматичните колизии в неговите романи, „за инстинкта към разрушение и строителство“, който тласка героите му към „безумни подвизи“ и т. н. Правилно нашият критик характеризира душевността на персонажите на Достоевски — тяхната болезненост, неумение да чувствуват земните наслади, непрекъснатото търсене на истината. „Животът за тях не е наслада, а тежко изтезание“ — пише Н. Атанасов. — „Всеки от тях сметна себе си за избранник, властелин най-малко на себе си, над собствената душа и живот.“ Такива са Разкольников, Ставрогин, Кирилов, Иван Карамазов и др. Всеки от тях е индивидуалност, носи у себе си оригинална, самобитна психика и душевност и най-важното една идея, за която е готов да отиде на кладата. И на друго обръща внимание нашият критик — на това, че „свръхчовекът“ е „любимият“ герой на Достоевски и че „колкото по-ниско е паднал героят, толкова по-силно зове бога, търси го, жадува за неговия дух, за неговата истина“. Много верно Н. Атанасов сочи, че „жаждата на човека у Достоевски за бог има началото си в отрицание на бога“. И той пободно на К. Бакларов счита борбата между „човекобога“

и „богочовека“ за „най-любима“ тема на Достоевски. Това нашият литературовед изяснява с двете начала у човека — „доброто“ и „злото“: „Както злото начало, антихриста у човека, така и доброто, религиозното еднакво са силни и вечно се борят помежду си“ — заключава Атанасов. И друга една мисъл, която заслужава внимание — тази за „руския свръхчовек“, който се сближава със „западния атеизъм“ и с неговата „най-съвършена“ форма социализма, за да погуби себе си.

Може би най-близко до Бакларов Н. Атанасов стои в постановката си за вътрешната свобода на човека, която и той свързва с бога и с невъзможността на човека (примерно на Разколников, Кирилов, Иван Карамазов) да отрече бога, неговата „велика истина“. Статията не е лишена от теологичен елемент — неслучайно тя е поместена в сп. „Духовна пробуда“. В нея художествената страна на творчеството на Достоевски е на втори план, целта е да се разкрие неговият идеен свят, да се изясни „жаждата за бог“ както у автор, така и у герои. Макар и написана ерудирано, статията на Н. Атанасов не изяснява цялостно и обективно сложното творчество на писателя — тя е еднопосочна. В това отношение тя се родее със статията на К. Бакларов. Не може да се отрече обаче, че и двете статии са изиграли за времето си известна роля, що се отнася до изясняването на идейно-философските проблеми в творчеството на великия писател. Но те имат значение и за разкриване пред българския читател на народопсихологията на героите на Достоевски, на тяхната душевност. Напълно прав е нашият учен Б. Ничев, като пише: „Един роман става не само исторически значим, но и национално-функционален, когато се домогне до философията на националната история, до некатадневни истини за битието на народа си.“²⁶ Тези „истини“ дълго са се осъзнавали у нас, докато бъде преодоляно битоописанието и се обърне поглед към философията на живота и историята на народа. Затова са съдействували не само писатели като Толстой и Достоевски — двама от най-великите романисти, но и редица наши критици, които в своите статии са писали за тази страна от тяхното творчество. В този смисъл ни трябва да отдалем нужното значение на въпросните две статии на К. Бакларов и Н. Атанасов и на нашата литературна критика. Не е случайно това, че по онова време излиза първото по-цялостно изследване на българския роман от Ст. Минчев, озаглавено „Из историята на българския роман“, което засяга не само оригиналната, но и преводна литература.²⁷

Не по-малко е значението и на преводните статии — на д-р Вергун „Достоевски и славянството“ (Виена, 1902), на рецензията на Яцимирски за книгата на декадента Волински „Ф. М. Достоевски, СПб., 1906 г.“, на откъса от В. Вересаев за „Толстой и Достоевски“ през 1911 г., на коментара „Оскар Уайлд за Достоевски“ в превод на Г. С. Н. през 1912 г., на статията на Ю. Айхенвалд, отпечатана през 1919 г. под заглавие „Достоевски“ и др. Разбира се, че това са неравнозначни по своята стойност статии, но техният подбор говори за определени предпочитания. Ако през периода до началото на века Достоевски е представен сам за себе си — предимно откъм неговите славянофилски идеи, то в периода от началото на века до 20-те години кръгът на представянето и възприемането му у нас, както вече казах, в различни аспекти се разширява — търсят се неговите измерения в сравнителен план не само в руската, но и в западноевропейската литература. Това е закономерен процес в усвояването на големия автор — теренът на който постоянно нараства във времето и пространството. Нещо подобно имаме и с Толстой, но при него този процес е по-интензивен. Неслучайно за До-

²⁶ Б о я н Н и ч е в. Съвременният български роман. Към история и теория на епичното в съвременната българска художествена проза. С., 1978, с. 6.

²⁷ С т. М и н ч е в. Из историята на българския роман. С., 1919.

стоевски все още български писател не се е изказвал така авторитетно, както това вече е направено за Толстой от Вазов, П. Ю. Тодоров, П. Славейков, д-р Кръстев, Влайков, Страшимиров и др. Процесът на неговото преоткриване продължава и за това способуват не само представителите на нашата, но и на чуждестранната литературна мисъл.

От 20-те години, когато започва третият период от проникването на Достоевски у нас, се създават съвсем естествено не само социални условия за още по-голям интерес към идейно-образния свят на великия писател, но и необходимата художествена култура за възприемането му като творец. Като вече отбелязахме, разочарованието от войните, мъката по жертвите от Септемврийското въстание 1923 г. и редица други фактори в нашия социален и политически живот повлияват за по-широкото навлизане в превод на Достоевски. Появяват се заедно с това и множество материали. За това безспорно съдействуват 100-годишнината от рождението на писателя през 1921 г. и 50-годишнината от смъртта му през 1931 г., които тържествено се отбелязват в целия културен свят, включително и в нашата страна. Както е известно, нашата страна винаги е била съпричастна към големите културни събития, които са се провеждали в Европа. Дори след освобождението от турско робство, когато вътрешните ни проблеми са били толкова много, духовният ни живот не е бил изолиран от този на Европа. По-късно връзката ни с нея става по-тясна и по-непосредствена. Това го потвърждава и юбилеят на Достоевски.

През този период излизат десетки статии от наши и чужди автори. Прави впечатление, че материалите от наши автори са значително повече — нещо, което говори за активизиране на националната ни интелигенция спрямо творчеството на великия писател. Към Достоевски обръщат поглед и редица български писатели и литературоведи, като Л. Стоянов, Н. Райнов, Ас. Златаров, Д. Полянов, Бор. Светлинов, С. Андреев, Г. Цанев и др.²⁸ Те са твърде неравносложни в научно отношение, но независимо от това говорят за едно трайно и сериозно отношение на културната и литературната ни общественост към художественото наследство на Достоевски.

Множеството публикации за Достоевски, които излизат в нашия литературен печат, могат да се групират не само около двете годишнини — 100 години от рождението през 1921 г. и 50 години от смъртта му през 1931 г., но и съобразно със списанията, в които излизат. Това са марксистическите и партийните списания „Ново време“, „Наковалия“ и „Нов път“ — от една страна; от друга — буржоазно-естетическото сп. „Златорог“ и, от трета — сравнително разнообразните в идейните и естетическите си предпочитания в. „Мисъл“, в. „Литературен глас“ и сп. „Изкуство и критика“. Някак по-настрани стои сп. „Славянски глас“, което и през този период продължава да излиза и представя Достоевски. Пряко или косвено се водят спорове „за“ и „против“ Достоевски в марксистическия печат (каквото пример имаме със статиите на В. Переверзев и Д. Полянов на страниците на сп. „Нов път“, 1923 г., и на сп. „Наковалия“ през 1931 г.), а също така между пролетарския и буржоазния печат — но не така остро, както бихме очаквали, а като постановка, като оценка на творчеството на Достоевски.

Картината на представянето на Достоевски в България — от проникването му до социалистическата революция — няма да бъде пълна, ако не отбележим

²⁸ Л. Стоянов. Руската идея и Запад (предговор към книгата на Л. Гросман. Достоевски и Европа. С., 1927); Н. Райнов (предговор към „Бесове“, 1928); Ас. Златаров (предговор към „Бели нощи“, 1928); Д. Полянов. Вреден писател. — Наковалия, 1931; Б. Светлинов. Апостол на любовта и страданието — най-верният Тома. — Мисъл, бр. 21, 15 февр. 1931; С. Андреев. Една книга за Достоевски. — Златорог, г. IV, 1923, кн. 9, с. 566—567; Г. Цанев. Големите писатели за себе си. — Изкуство и критика, 1940, кн. 10, с. 276—278.